

PAÍS, *PAGUS*, PAISATGE. UN APUNT SOBRE EL MÓN PAGÈS A LA CATALUNYA DEL SEGLE XXI¹

JOAN TORT I DONADA

DEPARTAMENT DE GEOGRAFIA FÍSICA I ANÀLISI GEOGRÀFICA REGIONAL,
UNIVERSITAT DE BARCELONA

jtort@ub.edu

Resum

Fem una reflexió teòrica sobre la importància històrica de l'*herència pagesa* en la configuració del territori català actual. Partint, a la pràctica, d'observacions, de reflexions i d'idees plantejades per historiadors, assagistes i estudiosos diversos del món rural, plantegem de manera directa o indirecta alguns interrogants que creiem que tenen una resposta difícil, però que a parer nostre haurien de ser posats amb urgència en la primera línia del debat públic. Com ara: Fins a quin punt el paisatge d'avui, a Catalunya, està marcat per l'*empremta* pagesa? Podem veritablement *planificar* el territori sense considerar seriosament l'*herència* pagesa? Què tenen a dir els pagesos, els planificadors, els teòrics i els estudiosos del món pagès davant l'emergència d'un paradigma *ambientalista* que sovint deixa en un segon pla l'arrel pagesa del nostre país?

1. Aquesta comunicació s'inscriu en el marc del projecte de recerca SEJ2006-15331-C02-02, del Ministeri d'Educació i Ciència.

1. Apunt terminològic

El sorgiment, les darreres dècades, i des de diversos sectors, d'un estat d'opinió progressivament sensibilitzat pels problemes del medi és un fet inqüestionable, i ha donat peu a parlar de l'emergència de l'anomenat *paradigma ambientalista*. És a dir, d'un sistema de valors i de principis que orienten l'activitat dels científics i que, en aquest cas, s'organitza al voltant de la idea de *medi* (o *medi ambient*) com a punt de referència central. El fet apuntat té una transcendència pública important, que va creixent a mesura que augmenta la sensibilitat sobre aquestes qüestions. I, a la llarga, pensem que pot arribar a comportar un canvi significatiu en la percepció humana de la naturalesa, i fins i tot en les formes de relació entre els humans (entesos individualment o com a societat) i la naturalesa.

A criteri nostre convindria, però, en la tessitura del canvi que s'intueix, tractar de fer un esforç de clarificació dels termes i dels conceptes. Tenir ben present, per exemple, que el terme *naturalesa* és, en si mateix, polisèmic. I que la multiplicitat de sentits que arriba a tenir ha estat objecte d'un profund debat entre els filòsofs, des dels temps més antics fins a avui.² A la pràctica, la mateixa ambivalència del terme i la necessitat de poder plantejar sense ambigüitats la qüestió assenyalada a l'inici ens porta a ser partidaris, preferentment, de l'ús d'un altre concepte: el de *territori*. Un concepte que ens permet acotar amb més precisió el *marc general* o *escenari* en què s'ha desenvolupat i es desenvolupa l'acció humana, i tractar d'una manera més oberta i flexible les múltiples interaccions establertes entre l'un i l'altra. I que, en el pla dels fets concrets, ens permet abordar aquestes interaccions tenint en compte tant la dimensió *històrica* com l'*actual* (sense el risc de confusió que implica sovint la utilització de conceptes més genèrics, abstractes o ambivalents).

2. Descobrir el món pagès

D'alguna manera, doncs, la *consciència ambiental* de les generacions presents, i encara més, potser, la de les generacions que ens han de succeir, s'hauria de construir des d'una idea molt clara del *territori*: de la seva realitat present i dels antecedents que l'han configurat com a tal. Una mirada atenta al territori ens porta, indefectiblement, a adonar-nos de la importància de l'*herència pagesa* en les nostres societats, i singularment, en el context dels països del món mediterrani. És a dir, l'àmbit geogràfic —Europa meridional, Pròxim Orient, Àfrica del Nord— en què, per raons vinculades amb els processos més remots de difusió dels primers grups humans, la *colonització del territori* ha estat especialment primerenca, i dilatada i persistent en el temps. En altres paraules: el fet que es conegui Europa com el *Vell Continent* té molt a veure amb l'antiguitat de la *petjada* humana en el seu si; i podem pensar que en aquesta *petjada* l'activitat agrícola i ramadera, entesa sobre unes bases estables, hi va tenir des de l'inici un protagonisme important. Arturo Sorià, al fragment que transcrivim tot seguit, ho expressa d'una manera explícita i clara:

2. Vegeu l'article «naturaleza» a Ferrater (2001), vol. III, p. 2500-2505.

A Europa, a excepció de la geologia i dels grans trets definitoris del relleu, gairebé tot està fortament condicionat per l'home. No només les ciutats i les construccions —aïllades o lineals— assentades en allò que solem anomenar el *camp*; també els cultius, els boscos i, en general, la flora i la fauna. A la pràctica, la forma i la dimensió de les parcel·les rústiques o de les divisions municipals, el traçat dels camins, els sistemes d'aprofitament de l'aigua o la mateixa distribució sobre l'espai dels nuclis habitats o dels cultius és el resultat d'un dilatat procés històric que ha canviat la fesomia del territori.³

No és gens fàcil, en qualsevol cas, accedir a una comprensió àmplia i suficient de la importància de la tradició pagesa a la nostra civilització. I no és, no tan sols per l'envergadura i la pluralitat i diversitat de plans en què es plasma aquesta tradició, sinó també per una raó, diguem-ne, simple i peregrina: el profund desconeixement —que en alguns casos ratlla l'analfabetisme— que hi ha del món pagès, i de les seves implicacions i del seu significat en sentit ampli, en la societat *urbana* avui dia hegemònica. Un escriptor anglès, John Verger, que a les darreres dècades s'ha dedicat a estudiar de prop i amb minuciositat el món pagès de l'Europa meridional, ho resumeix d'una manera especialment viva al fragment següent —de ressò clarament autobiogràfic:

M'avergonyia de mi mateix perquè en aquella època més de la meitat de la població mundial vivia en pobles petits. I jo, en canvi, que intentava comprendre alguna cosa del món modern, m'adonava que era fonamentalment un ignorant, i que la meua ignorància no es podia resoldre consultant tan sols les enciclopèdies. Em vaig dir, doncs, que necessitava anar-me'n al camp i aprendre. Aprendre, si més no, una part de la vida i dels coneixements dels pagesos. [...] [Perquè] per explicar el món rural, primer cal esforçar-se a comprendre el món dels pagesos; entendre el seu instint, la seva immensa capacitat d'observació, que és a la base de la seva saviesa. Avui, malauradament, tot això està sent destruït, precisament quan el món necessitaria el llegat dels pagesos més que mai.⁴

A casa nostra, un paper amb molts paral·lelismes al de Verger el va dur a terme, durant una part important de la seva trajectòria vital, l'escriptor Josep Pla. Autor d'alguns llibres que han esdevingut una referència sobre el món pagès català contemporani (i concretament, de les dècades centrals del segle xx), i ell mateix *pagès*, per ascendència familiar i per convenciment personal,⁵ moltes de les pàgines que va dedicar a aquesta temàtica han esde-

3. Soria (1989), p. 31-32.

4. Citat per Kapuscinski (2002), p. 116-117. La traducció, del castellà al català, és nostra.

5. Diu Pla, al prefaci de l'obra *Els pagesos*: «En el fons del fons, jo no sóc més que un pur i simple pagès —un rústic sofisticat per la cultura dels nostres dies.» (OC, 8, p. 10)

vingut veritablement antològiques: una reivindicació explícita de l'*herència pagesa* en els fonaments de la cultura catalana, considerada en un sentit ampli. El fragment que transcrivim a continuació, on Pla deixa entreveure que l'*essència del pagès* és una cosa que va més molt enllà del domini d'un ofici, creiem que n'és una bona mostra:

Sense necessitat d'arribar a l'alta muntanya, encara queden a Catalunya alguns racons en què sentiu, només de penetrar-hi, que tothom qui hi habita és pagès —i res més que pagès. Ésser pagès no vol dir solament saber fangar, llaurar, rasclar, sembrar, batre, podar, escatar o veremar; vol dir sobretot saber barrejar les regues de la terra amb els núvols, viure entre el cel i la terra, fer, en el pensament, una mateixa cosa del cel i la terra. El pagès és un home que viu entre el cel i la terra, que comprèn l'enorme relació que hi ha entre el cel i la terra, l'escassa distància en què es troben la terra i el cel. Per a un pagès, entre aquestes dues enormes realitats, no hi ha cap gàbia, cap obstacle, que el separi i que l'aïlli.⁶

Però Pla no és només un literat que ha tractat de recollir i testimoniar a la seva obra tot un món —una filosofia de vida— en camí de transformació radical. És, com el mateix Verger, una persona que ha adquirit plena consciència que la *clau* del coneixement està en el contacte directe amb les coses i en el diàleg amb la gent:

Jo proposo, doncs, simplement, caminar i mirar, i de seguida dialogar. A través del diàleg amb la gent s'arribaria —si hom sabés parlar amb la gent dels pobles, cosa que més aviat és difícil i vol més gràcia que estudiosa pedanteria— a veure, a tocar, a presentir moltes formes de la nostra manera d'ésser més real i autèntica. La màxima qüestió està a crear una generació que no caigui en els immensos errors passats: vull dir una generació que no sigui forastera, que conegui profundament el país.⁷

3. País, pagesos, paisatge

Si ens hem volgut remetre a Pla i a Verger, i a la seva defensa de la pagesia, és per una raó ben senzilla: perquè els seus arguments ens permeten fàcilment vindicar els lligams entre paraules i recordar la genealogia comuna de conceptes que avui ens poden semblar molt diferents. Sense anar més lluny, el substantiu llatí *pagus*, que originàriament significava *el camp* o *la terra*, és tant l'arrel primera de *pagès* i de *pagesia* com la de termes de tanta transcendència semàntica com *país* o *paisatge*.⁸ Vist des d'aquesta perspectiva, un *pagès* és, per antonomàsia, *l'home del pagus* (o sigui, la persona que treballa i viu de la terra); i *pagesia* és

6. Pla, OC, 8, p. 154.

7. Pla, OC, 8, p. 19.

8. Coromines, DECLC, vol. vi, article «pagès», p. 165-169.

la classe que conformen «les persones que treballen i viuen de la terra». Així mateix, *país*, en un primer moment, és ‘allò que és propi del camp i de la terra’, i no és fins molt més tard, com ens explica Joan Coromines, que el terme s’associa a la idea d’estat o de jurisdicció política.⁹ Al seu torn, la paraula *paisatge*, de creació més moderna (Coromines assenya-la per al català la data de 1696), es considera un préstec del francès *paysage* i podem interpretar-la etimològicament com ‘una manera determinada de mirar el *pagus*, o sigui la terra’.¹⁰

Podem concloure, doncs, que parlar de paisatge en civilitzacions d’arrel agrària com la nostra, és, al cap i a la fi, parlar d’allò que la pagesia ha anat construint a través dels segles. En dues paraules, *territori modelat*: en ocasions, uns vessants de muntanya que han estat minuciosament abancalats; o bé extensions de terra erma, progressivament convertides en mosaic de conreus; altres vegades, aiguamolls i terres baixes inundables que han rebut els beneficis del drenatge i de la reconversió en regadiu; o també uns assentaments de població, inicialment esparsos i concebuts a títol individual —seguint el model del *mansus* llatí—, però que de mica en mica es converteixen en la matriu bàsica del poblament actual; o, consecutivament, una xarxa de camins que posa en relació aquests assentaments, entre si i amb la resta del territori, i que no és altra cosa que l’antecedent immediat de la xarxa de comunicacions de què avui dia gaudim. En definitiva, el reconeixement d’aquest *territori modelat* no és altra cosa que el reconeixement de l’arrel pagesa del paisatge. La descoberta d’una cosa tan simple com la *continuitat* entre l’*abans* i l’*ara* en la història de l’entorn que ens envolta, i del qual, d’una manera o una altra, formem inevitablement part.

4. Sobre l’herència pagesa de Catalunya: tot aprenent del passat

Parlar de l’*herència pagesa* de Catalunya vol dir fer notar, a la pràctica, que en la conformació històrica del país, com una globalitat —la *terra* i la seva *gent*—, la pagesia hi ha tingut un paper fonamental. Construint físicament un paisatge, que encara en una gran mesura es pot *desxifrar* en clau pagesa. Però, també, construint el *país* en el sentit polític, jurídic, social i institucional de l’expressió. Podríem dir que, en aquest pla, l’herència és menys visible però també més transcendental. Sobretot, si la considerem en una dimensió temporal dilatada al màxim. De nou, un fragment de Josep Pla ens situa explícitament en la tessitura a què volem referir-nos:

Parlo dels pagesos del país, de Catalunya, classe que té, com a constitució bàsica, la romanitat, el dret romà, el contracte feudal, les guerres camperoles ocasionades per la ruptura del contracte feudal i la lliure contractació instaurada per reflex de la Revolució francesa. Això forma un complex de dos mil anys projectat sobre el cultiu de la terra.

9. Coromines, DECLC, vol. vi, p. 166.

10. Coromines, DECLC, vol. vi, p. 168, i DCECH, vol. iv, p. 338.

És una realitat que no es pot oblidar, perquè l'entrellat dels vicis i de les virtuts dels nostres pagesos arrenca d'uns fets antiquíssims.¹¹

En aquest marc general, ha estat probablement Jaume Vicenç Vives, des d'un coneixement profund de la història medieval i moderna del país, qui ha reflexionat amb més lucidesa sobre les nostres arrels pageses. Vicenç resumeix el paper històric de la pagesia a Catalunya tot assenyalant que, a través de les èpoques, aquesta classe ha aportat el *sentit social de la terra*.¹² Sentit social, en el qual quatre elements —casa, família, mas i terra— han esdevingut uns ingredients bàsics, i fins i tot decisius:

L'element bàsic, indiscutible, de la societat històrica catalana no és l'home, és la casa. [...] Casa i família, mas i terra, vet ací el poderós enreixat de la subestructura social catalana abans i després del segle XIV, àdhuc fins als nostres mateixos dies, quan és més combatuda per l'atracció de les grans ciutats, la prevalença dels impulsos individuals, la disgregació introduïda per l'establiment d'indústries i la invasió de pràctiques capitalistes en la propietat i el conreu del camp.¹³

Convé, tanmateix, i d'acord amb l'argumentació del mateix Vicenç, no entendre la interacció entre aquests quatre elements d'una manera lineal i mecànica. Els avatars de la història aboquen sovint a tessitures difícils, que posen a prova la capacitat d'adaptació de les institucions i de les fórmules organitzatives vigents en un moment donat. Tot i els canvis de conjuntura, però, no ens ha de passar per alt la continuïtat i la persistència de la idea del *sentit social de la terra* a què al·ludia l'historiador. En aquest context, el joc entre les figures de l'*hereu* i del *fadristertern*, en els termes descrits per Vicenç, esdevé una bona il·lustració material de la idea referida i, a la vegada, i en darrera instància, un exemple rellevant d'integració entre *pagesia* i *país*:

El veritable joc de l'*hereu* es troba [...] en el suport donat als *fadristerterns*, als germans 'cabalers' que han cercat fora de la llar pairal obrir-se camí a la vida. *El comerç i la indústria de Catalunya s'han creat amb l'esforç dels fadristerterns —i amb el dels hereus, que vetllaven per ells des de la masia llunyana.* Ben cert que al cap de dues o tres generacions els nusos s'han afluixat entres les dues branques de la família. Però de l'ajut primerenc, del retorn sovintejat del ciutadà a la casa o al mas dels avis, *n'ha nascut l'íntima solidaritat entre el camp i la ciutat de Catalunya que caracteritza el Vuit-cents i encara bona part del que va de segle.*¹⁴

11. Pla, OC, 8, p. 73.

12. Vegeu Vicens (1962), p. 32-45.

13. Vegeu Vicens (1962), p. 32-33.

14. Vegeu Vicens (1962), p. 44-45 (la cursiva és nostra).

Pensem que és clarificador, en aquest punt, posar en relació el darrer argument de Vicenç amb la valoració que fa Pierre Vilar de l'evolució econòmica de Catalunya a l'època *moderna* (o sigui, des la baixa edat mitjana fins als inicis de la industrialització). I, concretament, amb el seu diagnòstic sobre el potencial de l'agricultura catalana, marcat en general per la pobresa dels sòls i una profunda oposició entre un territori en general mediocre, des del punt de vista agrícola, i unes àrees molt concretes de productivitat elevada:

Precisament aquesta oposició entre la pobresa de conjunt i la localització de les riqueses, entre la precocitat de la revolució agrícola en alguns punts, i la brutalitat persistent dels salts de rendiment arreu on el regatge és insuficient, ha determinat les relacions regionals entre economia agrícola i economia general.

[...] Insuficiència global dels grans productes d'alimentació, producció excedentària possible de matèries a transformar o a exportar, joc entre els rics nuclis de conreu intensiu i els espais pobres o els mercats urbans, *tot incitava a l'intercanvi extern o intern.* [...] La primacia econòmica catalana no prové pas d'una excepcional fecunditat natural. [...] Si l'agricultura catalana és limitada en les seves possibilitats, s'intensifica en alguns dominis triats. [...] *L'oposició mateixa entre aquests oasis desbordants i les extensions de vida difícil ens ha aparegut com una perpètua incitació a l'intercanvi.*¹⁵

5. Mirant cap al futur

Fins a quin punt el desenvolupament econòmic i social de la Catalunya contemporània és deutor dels antecedents pagesos i menestrals que, des de perspectives diferents però amb convergència en els resultats, prenen en consideració tant Vicenç com Vilar en les interpretacions respectives? Ens conformem, aquí, a deixar la pregunta plantejada. L'objecte del nostre article era assenyalar possibles *connexions* entre l'ahir i l'avui en tot el que fa referència al món pagès català. I, respecte d'això, pensem que els autors citats aporten idees lúcides i arguments de pes sobre la transcendència d'aquestes connexions. Una altra cosa és que, amb vista al futur, les vulguem considerar rellevants o no. De fet, no és missió de la història fer previsions de futur. Però el coneixement de la realitat present, i dels processos que han fet possible que aquesta realitat sigui tal com és, ens proporciona unes claus de primer ordre a l'hora de *pensar* per on poden anar les coses.

Voldriem creure que, en tot el que fa referència al territori i al seu futur, el verb *planificar* (en el sentit essencial d'anticipar-se amb intel·ligència) pot arribar a tenir una dimensió veritablement global. Una dimensió coherent amb el significat del verb: és a dir, entenent *planificar* com la determinació d'unes línies directrius idònies a les quals es tracta d'ajustar la realitat. Però aquesta perspectiva, teòrica, topa amb l'evidència material d'una planifica-

15. Vilar (1964), vol. I, p. 422-428 (la cursiva és nostra).

ció sovint conjuntural o fragmentària, en ocasions donada a la hipertròfia o bé, en altres casos, clarament insuficient. No ens sembla clar que un context com aquest pugui ser el més adient per a pensar en una ordenació correcta i eficaç dels espais agraris; una ordenació que, d'una manera o d'una altra, garantís en el futur el manteniment de l'*herència pagesa* en els usos generals del territori i en el paisatge. La raó d'aquest punt de vista és senzilla: difícilment podem aspirar a resoldre a llarg termini des d'una òptica sectorial unes problemàtiques que tenen un abast estructural. Dit d'una altra manera: les incògnites sobre el futur del camp, i de tot el relacionat amb el món pagès, a la Catalunya d'avui, exigeixen no tant unes polítiques d'intervenció específiques com un esforç, profund i generós, d'intentar entendre aquest món dins una dimensió del *territori* arrelada en la història. En el sentit global i integrador d'aquest concepte, tal com ressaltàvem a l'inici de l'article. Sense caure en determinismes fàcils ni en estratègies de nom ampul·lós i altisonant, però sovint marcadament amb un biaix clarament restrictiu i segregador.

Bibliografia

- BERGER, J. (2002), *Modos de ver*, Barcelona, Gustavo Gili.
- (2003), *Mirar*, Barcelona, Gustavo Gili.
- COROMINES, J. (1979-1991), *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial-Caixa de Pensions, 9 v. [Abreviatura: DECLC]
- COROMINES, J.; PASCUAL, J. A. (1980-1991), *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, Gredos, 6 v. [Abreviatura: DCECH]
- FERRATER, J. (2001), *Diccionario de filosofía*, Barcelona, Ariel, 4 v.
- KAPUSCINSKI, R. (2002), *Los cínicos no sirven para este oficio*, Barcelona, Anagrama.
- MONKHOUSE, F. J. (1978), *Diccionario de términos geográficos*, Vilassar de Mar, Oikos-Tau.
- PLA, J. (1968), *El meu país*, Barcelona, Destino, col·l. «Obra Completa», núm. 7.
- (1968), *El pagès i el seu món*, Barcelona, Destino, col·l. «Obra Completa», núm. 8.
- SERRATOSA, A. (2006), *Més enllà de l'urbanisme*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SORIA, A. (1989), «El territorio como artificio», *Obra Pública*, núm. 11, p. 30-39.
- (comp.) (1999), *Cerdà. Las cinco bases de la teoría general de la urbanización*, Madrid, Electa.
- TORT, J. (1990), «El món del pagès en l'obra de Josep Pla. Materials per a una antropologia de la classe pagesa a Catalunya», Barcelona, Universitat de Barcelona. [Treball de llicenciatura inèdit]
- (2006), «Del pagus al paisaje: cinco apuntes y una reflexión». A: MATA, R.; TARROJA, A., (coord.), *El paisaje y la gestión del territorio. Criterios paisajísticos en la ordenación del territorio y el urbanismo*, Barcelona, Diputació de Barcelona, p. 699-712.
- TORT, J.; PAÜL, V. (2006), «Paisaje y vida. A propósito del universo geográfico-literario de Josep Pla». A: LÓPEZ ONTIVEROS, A.; NOGUÉ, J.; ORTEGA CANTERO, N. (ed.), *Representaciones culturales del paisaje. Y una excursión por Doñana*, Madrid, Universitat Autònoma de Madrid, p. 121-148.
- VICENS VIVES, J. (1962), *Notícia de Catalunya*, Barcelona, Destino.
- VILAR, P. (1964), «El medi natural». A: *Catalunya dins l'Espanya moderna*, vol. 1, Barcelona, Edicions 62, p. 221-432.